

Gebruikt verleden. De politieke nalatenschap van de Tweede Wereldoorlog in België, 1945-2000¹

Ongeveer tien jaar geleden kwamen wetenschappelijke commentatoren tot het besluit dat de Tweede Wereldoorlog weinig diepgaande veranderingen had teweeggebracht in het naoorlogse politieke België.² De continuïteit met het interbellum zette de toon en in vergelijking met de schokgolven die de Eerste Wereldoorlog had veroorzaakt, werd 1940-1945 als minder ingrijpend beoordeeld. Nu de 20e eeuw is afgerond, toont onderzoek over het buitenland dat de langetermijnvloed van de Tweede Wereldoorlog nauwelijks kan worden onderschat en nog volop aan de gang is. Zo stellen we vast dat in Oost- en Centraal-Europa en in de Balkan de oude oorlogsdemonen – tijdens de communistische epoche slechts door een dunne sneeuwlaag bedekt – opnieuw brandend actueel zijn. In de Verenigde Staten is in de voorbije twintig jaar de *Holocaust Memory* een niet meer weg te denken onderdeel geworden van de Amerikaanse cultuur. Het begrip heeft er een even grote betekeniswaarde gekregen als de onafhankelijkheidsoorlog. Ook in België blijven collaboratie, verzet, fascisme, nazisme, judeocide en naoorlogse zuivering – in weliswaar steeds andere verhoudingen en met wisselende impact – het politiek-ideologische vertoog én de herinnering over de generaties heen diepgaand beïnvloeden.

Dit essay tracht een balans op te maken van deze evolutie in de Belgische 20e eeuw. Zowel het gebruik van de oorlog door de politieke wereld komt aan bod, als de wijze waarop sociale groepen hun eigen oorlogsinzet hebben gepercipieerd in de naoorlogse jaren en hoe zij zich via netwerken in het maatschappelijk leven hebben gemanifesteerd.

Wij gaan ervan uit dat de erfenis van de oorlog slechts bruikbaar was voor het politieke bedrijf wanneer grote groepen in de samenleving er zich emotioneel bij betrokken voelden. De oorlog maakte een breed gamma aan gevoelens los, van het gewoon oneens zijn met een opvatting, over morele verontwaardiging naar persoonlijk trauma. En ook in deze laatste categorie bestonden vanzelfsprekend nog vele gradaties: de doodsangsten uitgestaan bij een bombardement, enkele maanden verplichte tewerkstelling in Duitsland, grote materiële verliezen door de oorlogshandelingen, het verblijf in een krijgsgevangenkamp, de opsluiting en mishandelingen in een concentratiekamp voor politieke gevangenen, de oorlogservaringen aan het Oostfront, de maandenlange opsluiting na de bevrijding in een van de vele kampen voor incivieken, het uitzitten van een gevangenisstraf wegens collaboratiefeiten, het betreuren van de dood van een verwante, de deportatie en vergassing in Auschwitz. Bij al deze schokkende ervaringen speelt trouwens niet enkel de factor intensiteit maar ook de factor tijd een rol. Materieel verlies kan worden vergoed,

frustratie kan slijten, maar het verlies van een dierbare is niet meer ongedaan te maken. Dat verlies kan, vooral wanneer de dood als fundamenteel onrechtvaardig wordt ervaren, blijven woekeren in de geest. De som van dit emotionele leed heeft een belangrijke impact gehad op de betrokkenheid van grote groepen bij de oorlogsherinnering. We veronderstellen dat ze de collectieve of sociale herinnering aan de oorlog in belangrijke mate heeft vormgegeven tijdens de eerste decennia na de bevrijding.

Hoe deze sociale herinnering van de oorlog de naoorlogse maatschappelijke en politieke opvattingen heeft beïnvloed, werd onderzocht door Pieter Lagrou.³ Hij bestudeerde de reactiepatronen bij diverse groepen slachtoffers van de nazibezetting: georganiseerde verzetsbewegingen, weggevoerde arbeiders en georganiseerde politieke gevangenen. Bruno De Wever richtte zich op de beeldvorming over de Vlaams-nationalistische collaboratie.⁴ En hoe zat het met de joodse slachtoffers? En waar situeerde zich de politieke invloed van de groepen die zich tijdens de bezetting hadden gemanifesteerd? De titel van dit essay verwijst bijgevolg niet naar de herinnering maar naar de politieke betekenis van de oorlog.

In de loop van de jaren is de sociale herinnering van diegenen die zich door hun collectieve ervaringen op een directe en emotionele manier bij de oorlog betrokken voelden, langzaam maar zeker weggesleten. Hun generatie is uitstervende, waardoor de herinnering aan de oorlog meer en meer beïnvloed wordt door externe opinievormers: politieke leiders en partijen, pers, onderwijs, kunst en cultuur, wetenschappelijk onderzoek en beeldcultuur. Leidt deze evolutie ook tot een tanende politieke betekenis van de Tweede Wereldoorlog? In ieder geval bepaalt deze verschuiving in de oorlogsherinnering de indeling van deze bijdrage: in de tijd van de levenden domineert de sociale herinnering, in de tijd van de doden staat de culturele herinnering voorop.⁵

Heel wat vragen zullen noodgedwongen onbeantwoord blijven. Behalve het feit van hun bestaan weten we bijvoorbeeld niet veel over de ondergrondse netwerken die werden opgezet om de families van veroordeelde collaborateurs materieel en psychisch bij te staan. Evenmin is veel bekend over de naoorlogse maatschappelijke rol van de vele verzetslui, zowel ter linker- als ter rechterzijde, die zich buiten het verenigingsleven van het verzet hebben gehouden. Over de herinnering van het verzet in Wallonië en in Vlaanderen zijn we nauwelijks ingelicht en nog kleiner is onze kennis over de herinnering aan de collaboratie in Wallonië (of breder nog de Franstalige collaboratie); die lijkt helemaal uit het collectieve geheugen te zijn gewist. Er is ook de tweede generatie 'slachtoffers' van de oorlog, aan de beide zijden van het spectrum; hun kijk op het gebeuren is nog nauwelijks onderzocht.⁶ Dit essay is dus niet meer dan een stand van zaken, een poging min of meer bekende losse stukken draad aan elkaar te knopen en de interactie van de betrokken groepen op een globale manier en over een langere tijdspanne te bekijken.

DE TIJD VAN DE LEVENDEN

De bevrijding kwam als een wervelwind over België geraasd. In de nazomer van 1944 veegden de geallieerde troepen meer dan vier jaar bezettingsellende en spanning de deur uit. Het late Duitse Ardennenoffensief flitste op als strovuur, maar liet geen maatschappelijke of politieke sporen na. Voor de verzetsbewegingen ging het allemaal te snel: zij hadden zich vele jaren voorbereid op een reële inbreng in het eindoffensief, maar bleven daar nu van verstoken. Voor de regering, die spoorlags uit Londen was teruggekeerd, kwam het

eropaan haar gezag te herstellen. Die regering vertegenwoordigde de traditionele partijen en ideologische stromingen – katholieken, liberalen en socialisten – die in de nadagen van de Eerste Wereldoorlog de politieke macht onder elkaar hadden verdeeld. Daartegenover stonden de collaboratie- en verzetsbewegingen die hun oorsprong vonden in stromingen in de politieke marge.⁷

De Grote Oorlog had het echte begin ingeluid van de 'korte 20e eeuw' (Hobsbawm), toen velen meer en meer gingen twifelen aan de 19e-eeuwse vooruitgangsideeën. De burgerlijke en in wezen liberaal-democratische grondbeginselen van de West-Europese samenleving werden in vraag gesteld: eerst door het communisme en vanaf de jaren 1930, toen de economische crisis een puinhoop had gemaakt van de kapitalistische idealen, nog nadrukkelijker door fascisme, nazisme en autoritair-corporatistische stromingen die ook in sommige gevestigde partijen aanhangers telden. Dat was in België niet anders. In de toonaangevende stromingen van die 'korte 20e eeuw' wortelden zowel de bewegingen die collaboreerden met de nazibezetter, als de bewegingen die de kernen zouden uitmaken van het verzet ertegen in 1940–1941. In West-Europees perspectief kon België evenwel bogen op één grote bijzonderheid: de nationale kwestie, die de sociale en ideologische hoofdstromen grondig in de war stuurde. In de sociale herinnering van de Tweede Wereldoorlog zou de nationale kwestie de hoofdrol vertolken.

De collaboratie, met het Vlaams Nationaal Verbond (VNV) en de ss-vazallen van de DeVlag in Vlaanderen en de Rex-beweging in Franstalig België, vertegenwoordigde de anti-democratie. Maar ook het verzet vond zijn oorsprong in fundamenteel anti-democratische stromingen. Zowel de koningsgetrouwe ordegroepen ter rechterzijde als de communisten ter linkerzijde wierpen zich op als tegenstanders van de parlementaire democratie. Hoezeer de rangen van het verzet zich vanaf de invoering eind 1942 van de verplichte tewerkstelling in Duitsland, ook verbreedden, een werkelijke heroriëntering van het verzet op de ideologische-politieke paden van de traditionele partijen kwam er niet.⁸ Om die reden bleef er tussen de Londense regering en de belangrijkste verzetsbewegingen – het Leger van België/Geheim Leger en het Onafhankelijkheidsfront (OF) – een geest van wantrouwen bestaan.

De regering zou dus de collaborateurs aanpakken en het verzet neutraliseren. Dit laatste gebeurde door de ontwapening van het verzet te compenseren met een zekere politieke medezeggenschap. In de herfst van 1944 organiseerde de geallieerde administratie de wapeninleveringen, terwijl de verzetsgroepen verantwoordelijkheid kregen toegeschoven voor de bewaking van de interneringskampen voor incivieken. Bovendien werd een nieuwe regering van nationale eenheid gevormd, met communisten en OF-vertegenwoordigers. In deze politieke constellatie was het belangrijk dat de zuivering hard zou worden doorgevoerd; de regering kon het zich niet veroorloven dat haar legitimiteit op dit punt door verzetskringen zou worden betwist. Dit verklaart ook waarom de afwachtende en op zijn minst weinig democratisch ingestelde houding van koning Leopold III tijdens de bezetting, een ijkpunt werd in de strijd tussen de groepen die zich verbonden voelden met het verzet en diegenen die zich verbonden voelden met collaboratie en accommodatie. In augustus 1945 verlieten de ministers van de Christelijke Volkspartij (CVP)⁹ de regering omdat de tijdens de bezetting naar het *Reich* verbannen koning geen toestemming kreeg om terug te keren. Meteen werd de strijd om de oorlogsherinnering een centraal gegeven

in de Belgische politiek dat de grote levensbeschouwelijke, sociale en nationale tegenstellingen zou doorkruisen.

VOOR WIE HAD DE OORLOG BETEKENIS?

Wie was nu bij die oorlogsherinnering betrokken? Waar viel dat emotionele leed te situeren en over welk deel van de Belgische bevolking spreken we? Onze leidraad daarbij is niet de realiteit van collaboratie of verzet tijdens de bezetting, maar veeleer de emotionele betrokkenheid in de eerste naoorlogse decennia; wij hebben daartoe de politieke gevangenen en gedeporteerden die rechtstreeks door de naziterreur werden getroffen tegenover de veroordeelde incivieken geplaatst.

In de jaren na de bevrijding werden 40.281 Belgen als politieke gevangenen erkend.⁹ Het aantal erkende weggevoerde arbeiders bedraagt 49.347. In totaal tellen wij dus zo'n 90.000 Belgische gedeporteerden, waarbij de emotionele impact tussen beide categorieën vanzelfsprekend niet echt te vergelijken valt. Daarnaast kunnen we ook nog rekening houden met de 207.993 statuten van nationale erkentelijkheid die werden uitgereikt voor gewapend verzet (139.973), clandestiene pers (12.128), burgerlijke weerstand (10.048), inlichtingen- en actiediensten (18.561) en aan werkweigeraars (27.129). Wij doen dit evenwel niet en dit geldt ook voor de ledencijfers van de collaborerende verenigingen in bezettingstijd, omdat de emotionele betrokkenheid niet steeds voor de hand ligt en het aantal statuten geen uitsluitsel geeft over het aantal personen. Wanneer wij dus het cijfer van 90.000 gedeporteerden extrapoleren naar familieleden en goede vrienden, dan kunnen wij voorzichtig besluiten dat 8,5% van de Belgische bevolking (8,5 miljoen bij de eerste naoorlogse volkstelling van 1947) direct of indirect diende te leven met de fysieke en psychische gevolgen van de naziterreur.¹⁰

In totaal werden ongeveer 55.000 personen in België veroordeeld voor incivisme.¹¹ Nog eens 43.000 verloren hun burgerrechten, waaronder het kiesrecht (in 1950 bleven er nog 21.000 over). Ongeveer 10.000 voor 1940 aangestelde ambtenaren kregen een tuchtstraf, 7.500 anderen werden ontslagen. Ten slotte werden er in de septemberdagen van 1944 vele duizenden opgesloten in interneringskampen, gaande van enkele weken tot enkele maanden, zonder dat zij noodzakelijkerwijs achteraf werden veroordeeld of hun burgerrechten ontnomen.¹² We kunnen er dus van uitgaan dat naar schatting 100.000 personen in mindere of meerdere mate, voor korte of lange tijd, rechtstreeks getroffen werden door de naoorlogse zuivering.

Deze cijfers vertellen slechts de grote lijnen van het verhaal. Bij nader toezien springen nationale verschillen onmiddellijk in het oog. Onderstaande tabel stelt de relatieve impact van de Duitse repressie van het verzet en de Belgische repressie van de collaboratie in de Belgische regio's voor.

	Bevolking 1947	Repressie van verzet ¹⁴	Repressie van collaboratie ¹⁵
Brussel	11,2%	21,9%	14,1% ¹⁶
Vlaanderen	53,5%	35,1% ¹⁷	57,0%
Wallonië	35,3%	43,0%	28,9%
Totaal	100,0%	100,0%	100,0%

Wat we uit dit overzicht kunnen besluiten, wordt vandaag beschouwd als het intrappen van een open deur: terwijl in de hoofdstad Brussel de collaboratie proportioneel iets meer vertegenwoordigd was, kon vooral het verzet er bogen op een solide impact. In Wallonië is er duidelijk minder gecollaboreerd en is er een belangrijke oververtegenwoordiging van het verzet; in Vlaanderen is de situatie andersom en valt niet alleen de sterkere neiging tot collaboratie op maar vooral ook de grote zwakte van het verzet in verhouding tot de bevolking.

Kruisen we de absolute getallen van betrokkenheid bij de Duitse vervolgingen tijdens de oorlog en de naoorlogse Belgische vervolgingen van de collaboratie met de regionale verschillen, dan komen we tot significante resultaten. De globale betrokkenheid van de Belgische bevolking bij de gevolgen van de Duitse repressie van het verzet raamden we op 8,5%; voor de Vlaamse en Waalse regio wordt dat respectievelijk 5,6% en 10,3%. Het gemiddelde van ca. 9,5% van de Belgische bevolking dat naar onze schatting betrokken was bij de gevolgen van de repressie van het incivisme, moet voor respectievelijk de Vlaamse en Waalse regio op basis van deze cijfers op 10% en 7,7% worden gebracht.¹⁸

Niet enkel kwantitatief maar ook kwalitatief dienen er verschillen te worden aange-stipt. De politieke collaboratie van Vlaams-nationalisten in Vlaanderen was niet alleen belangrijker en omvangrijker geweest dan deze van de Rex-beweging in Wallonië, ze had ook een ideologisch fundament gevonden in het door België onderdrukte Vlaams-nationalisme. Daarenboven was de Vlaamse beweging na de Eerste Wereldoorlog gedragen geworden door de levensbeschouwelijke katholieken, waartoe ook de overgrote meerderheid van de Vlaams-nationalisten zich rekende. Rex sproot zelfs voort uit een dissidentie van de Katholieke Actie die net als het vnv meer en meer aansloot bij het rechts-autoritaire en vervolgens nazistische gedachtegoed. Omgekeerd was het verzet in Vlaanderen niet enkel proportioneel veel zwakker dan in Franstalig België, maar was bijna een op vijf verzetsleden in Vlaanderen van Franstaligen huize.¹⁹ Vele katholieken engageerden zich in het verzet – vooral dan in de schoot van rechts-patriottische bewegingen. Toch moet van een relatieve oververtegenwoordiging van vrijzinnigen worden uitgegaan als gevolg van het niet-engagement van de kerk (als instelling) en de katholieke partij (wat voor segmenten van de socialistische en liberale partijen en zeker voor de communisten wel het geval was). Om het (wellicht te) schematisch voor te stellen: het verzet was hoofdzakelijk vrijzinnig en Franstalig, de collaboratie was hoofdzakelijk Vlaams en katholiek.

Daarmee is nog niet gezegd dat verzet samenviel met democratie en collaboratie met anti-democratie. Eigenlijk konden enkel groepjes liberalen in en rond het OF en al even kleine socialistische verzetskernen claimen dat zij, tegen *l'air du temps* en andere autoritaire verleidingen in, de fundamenteën van de parlementaire democratie waren blijven verdedigen. Zo schreef Louis Major, de latere historische leider van de socialistische vakbeweging, in oktober 1940 aan Camille Huysmans dat hij besloten had naar België terug te keren om te vechten tegen diegenen die 'het einde van de democratie, vrijheid en socialisme hebben verkondigd'; het vrije socialisme moest, zo voegde hij eraan toe, leiden naar een 'nieuw en vrij Europa, los van elke verdrukking, zoowel van links of rechts'.²⁰

DE POLITIEKE OPKOMST VAN DE COLLABORATIEHERINNERING

Toen in augustus 1945 de nieuwbakken cvp de regering verliet, maakte zij een keuze die verstrekkende gevolgen zou hebben. Zij koos voor de koning en meteen tegen de harde zui-

vering en voor een clemente houding tegenover bepaalde gematigde vormen van politieke collaboratie en accommodatie. De partij zag toen nog Vlaanderen als een integrerend deel van België. Van een unilaterale sympathie voor de incivieken was er zeker (nog) geen sprake. Gedurende jaren woedde er een interne strijd in de katholieke zuil. Een groep, bestaande uit heel wat Vlamingen en zeer vele Franstaligen, bleef zich verbonden voelen met het verzet. Anderen, bijna uitsluitend Vlamingen, stelden zich solidair op met hun veroordeelde of geïnterneerde collaboratievrienden in de gevangenissen en kampen.²¹

Wat alle partijleden ondertussen wel bij elkaar hield was de onvoorwaardelijke steun aan de koning, die niet alleen een rationele maar vooral ook een emotionele snaar bij de katholieke achterban had geraakt. Deze tweespalt kwam tot uiting in de strijd tussen de krantengroep *De Nieuwe Standaard*/De Nieuwe Gids van de Kortrijkse industrieel Tony Herbert, 'aan wiens *Standaard* de Belgische driekleur wapperde', en de vooroorlogse *Standaard*-groep van de familie Sap.²² In steun aan de Sap-familie werd de zogenaamde De Schakel-groep gevormd, een verzameling van katholieke Vlaamsgezinden met in haar schoot enkele prominente vertegenwoordigers van de administratieve accommodatie tijdens de bezetting. Zij weigerde de collaboratie te veroordelen. Het conflict eindigde in het nadeel van Herbert. In 1947 rolde de oude *De Standaard* opnieuw van de persen en twee jaar later besliste de cvp tot een verruimingsoperatie waardoor drie voormalige Vlaams-nationalisten, ondanks de tegenstand van de Waalse partijleden en van vele Vlamingen, in de Senaat werden opgenomen. Twee van hen oefenden tijdens de bezetting belangrijke administratieve functies uit, maar de tegen hen geopende onderzoeksdossiers waren zonder gevolg geklasseerd. Ook in het IJzerbedevaartcomité trokken de voorstanders van een verzoening met België aan het kortste eind.

Het opkomen voor veroordeelde collaborateurs en hun families kan in hoofde van vele naoorlogse katholieken (we bedoelen hiermee niet uitsluitend een aanzienlijk deel van de Vlaamse partijleden, maar tevens een grote groep Vlamingen die zich bij de katholieke zuilorganisaties betrokken voelden) begrepen worden als solidariteit met zielsverwanten uit de grote katholieke familie. Niet zelden hadden zij samen op de schoolbanken gezeten of dezelfde jeugdverenigingen bezocht. Vaak betrof het ook een zekere sociale elite uit de Vlaamse middelgrote steden en dorpen. Waarom moesten net die goede familievaarders zo hard worden gestraft voor hun Vlaamse idealen? En bestond het verzet dat ze op straat hadden gezien in de bevrijdingsdagen niet uit het gepeupel dat ze verafschuwden? Even essentieel in de verklaring van deze toenadering is de relatie tussen vele katholieke en Vlaams-nationalistische politici tijdens de bezetting. Om het met de (allicht wat te algemeen geformuleerde) woorden van Bruno De Wever te zeggen: 'In Vlaanderen was de grens tussen de katholieke accommodatiepolitiek en de Vlaams-nationalistische collaboratiepolitiek bijzonder vaag.'²³ Vele Vlaamse katholieken hadden in het cultiveren van de 'anti-repressie-identiteit' een stuk weg afgelegd, maar de echte ommezwaai kwam er pas na de afloop van de koningskwestie.

Na twee jaar links-vrijzinnige regeringen werden de communisten in 1947 als gevolg van de koude oorlog aan de kant geschoven. De cvp had in 1946 een grote verkiezingsoverwinning geboekt en kwam opnieuw in de regering. Ze zou er, met een onderbreking tussen 1954 en 1958, deel van blijven uitmaken tot de machtsovername van de paars-groene coalitie van Guy Verhofstadt in 1999. De meerderheid van de cvp-mandatarissen zette er zich

voor in de repressie tegen de collaborateurs te milderen. Daarop kwam natuurlijk kritiek: de verzetsbewegingen waren weliswaar zeer verdeeld en in Vlaanderen marginaal, maar dat maakte hen precies daar tot de hardste tegenstanders van amnestiemaatregelen.²⁴ Dit feit versterkte dan weer de verbittering over de als zodanig aanvoelde onrechtvaardige behandeling van de Vlaamse politieke collaboratie. De Vlaamse 'incivieken' vonden steeds meer aansluiting bij de katholieke Vlaamse beweging en precies die toenadering paste in de electorale strategie van de cvp om een absolute meerderheid te behalen. Zo deinde de subcultuur van diegenen die zich bij de collaboratie betrokken voelden als een inktvlek uit naar bepaalde segmenten van de bredere familie van Vlaamse katholieken.²⁵ Wetenschappelijk onderzoek toont inmiddels aan dat, ook al kunnen we tijdens de eerste naoorlogse jaren van een zekere ontsporing van de rechtsstaat gewagen, de bewering als zou er achter de zuivering een anti-Vlaams complot hebben gestoken op geen aantoonbare gegevens steunt.²⁶ Wel staat vast dat de maatschappelijke reïntegratie van de gewezen collaborateurs in België trager verliep dan in onze buurlanden Frankrijk en Nederland.²⁷ Dit betekent niet dat er geen vrijlatings- en strafverminderingbeleid werd ontwikkeld.²⁸ Op gang gebracht door de liberale minister van Justitie, Albert Lilar, is het vooral zijn christen-democratische opvolger Paul Struye geweest die in 1947–1948 op dit gebied een grote doorbraak heeft kunnen bewerkstelligen. In de loop van de jaren vulden de gratieverlening, de voorlopige en de vervroegde invrijheidstelling elkaar systematisch aan.

Rond 1949–1950 verdween de consensus tussen de grote politieke families over het corrigeren van de excessen van de zuivering. Door de grote rancune over de afloop van de koningskwestie zag de cvp geen andere weg dan een meerderheidsstrategie na te streven. Een meerderheid van de bevolking had zich in 1950 in een referendum uitgesproken voor de terugkeer van Leopold III, maar dat leidde uiteindelijk onder druk van het straatprotest van links, hoofdzakelijk in Brussel en Wallonië, tot een machtsoverdracht aan zijn zoon Boudewijn. In 1950 verloor de cvp in één klap niet minder dan 54% van haar leden en die afstraffing van het koningscompromis was nog net iets groter in Vlaanderen dan in Wallonië.²⁹ De overgebleven 71.679 leden in Vlaanderen vertegenwoordigden wel nog 72% van het totale ledental van de unitaire cvp. In 1949 was de cvp opnieuw geconfronteerd geworden met een concurrerende Vlaams-nationalistische lijst. Daarom werd in Vlaanderen nog nadrukkelijker dan voorheen de gunst nagestreefd van dat deel van het electoraat dat zich bij de collaboratie betrokken voelde (wat wij hierboven op 10% hebben geraamd). Ook in Wallonië zal de mogelijke recuperatie van het vooroorlogse Rex-electoraat voor de unitaire cvp wel een rol hebben gespeeld. De verzetsherinnering kon in deze politieke constellatie geen weerwerk bieden aan de herinnering van de gewezen collaborateurs. Dit gegeven vormt een essentieel verklaringselement van de grote impact van de Tweede Wereldoorlog in het naoorlogse België. Het feit dat een grote beleidspartij in een West-Europees land de nalatenschap van de (Vlaamse) collaboratie verkoos boven deze van het (Belgische) verzet, kan als een unicum worden beschouwd. Franstalig en vrijzinnig België bleef zich ondertussen wel met het verzet identificeren, waardoor de tweeledige beeldvorming over de oorlog vanaf de jaren 1960 een feit was en de erfenis van de oorlog als een parasiet ingekapseld zat in de Belgische nationale tegenstellingen.

Toen de grootste schokgolven van de Tweede Wereldoorlog waren weggeëbd, staken de verliezers opnieuw de neus aan het venster.³⁰ Rond bladen als *'t Pallieterke* en *Rommelpot*,

en in jeugd- of volkskunstgroepen vonden de familieleden van de gestrafte collaborateurs steun en solidariteit bij elkaar. Na 1945 gingen de 'zwarte' stemmen naar de cvp. In 1949 diende de Vlaamse Concentratie zich bij de verkiezingen aan met een amnestieprogramma voor de veroordeelde incivieken. Toch haalden de katholieken, met enkele gewezen Vlaams-nationalisten op hun Senaatslijsten, de stemmen binnen. Electoraal bleek de Vlaamse Concentratie een flop en in 1955 werd een nieuwe partij opgericht onder de naam Volksunie. Ook die partij werd gedragen door gewezen collaborateurs – nog tot 1965 bleek meer dan de helft van de Antwerpse en Limburgse kaderleden afkomstig te zijn uit gezinnen die bij de repressie betrokken waren – en kon zich in de jaren 1950 niet doorzetten. Pas in 1961 boekte de Volksunie een eerste verkiezingssucces en in 1965 haalde ze bijna 10% voor de Kamer in Vlaanderen. In die periode evolueerde de partij ook ideologisch: weg van het collaboratieverleden en de repressierancune, in de richting van een levensbeschouwelijk pluralisme en sociaal-democratie op sociaal-economisch gebied. Deze evolutie bevatte meteen de wortels van wat Bart De Wever de 'kroniek van een aangekondigde scheuring' noemde met diegenen die kozen voor een radicaal rechts en anti-Belgisch Vlaams-nationalisme.³¹ Aan de verre einder dook het Vlaams Blok op dat in 1978 de rechtse krachten uit het Vlaams-nationalisme opnieuw rond zich verzamelde en evolueerde naar een nieuwrechtse beweging, die teert op vreemdelingenhaat en op sociale en culturele uitsluiting in de geglobaliseerde informatiemaatschappij. Ongetwijfeld blijft de oorlog voor de jonge generatie leiders van nieuw extreem-rechts in Vlaanderen nog een rancuneuze zweep ter ondersteuning van hun anti-Belgisch discours.

DE ZWAKTE VAN DE VERZETSHERINNERING

Tegenover de solidariteit onder de verliezers die geen dissidentie toeliet (waardoor bijvoorbeeld de oorlogstegenstellingen tussen het vnv en radicalere collaborateurs op de achtergrond verdwenen), stond de grote verdeeldheid van de overwinnaars. De eenheid van het verzet was al tijdens de bezettingsjaren een mythische constructie geweest en na de bevrijding kwam daar geen verandering in. Al in 1945 stonden door de koningskwestie links en rechts in het verzet diametraal tegenover elkaar, met aan de ene zijde het of en het Belgisch Leger der Partizanen, en aan de andere het grootste deel van het Geheim Leger en de Nationaal Koninklijke Beweging. De meeste verzetsleden wisten niet te kiezen tussen de koning als eerste inciviek of de koning als eerste verzetsman.³² In 1948 schatte een vooraanstaande verdediger van Leopold III dat van de zestig à honderdduizend naoorlogse leden van de verzetsbewegingen (in werkelijkheid werden er 207.000 statuten goedgekeurd voor diverse vormen van verzet) er een derde resoluut vijandig stond tegenover de koning en een ander derde onverschillig bleef.

De enige politieke partij die zich in de onmiddellijke naoorlogse jaren opwierp als de partij van het verzet was de communistische; bij de eerste wetgevende verkiezingen na de bevrijding in 1946 bleek de politieke slagkracht van de communisten evenwel tanende. De koude oorlog katapulteerde hen in maart 1947 uit de regering, waardoor er een einde kwam aan hun kortstondige invloed op de Belgische politiek. In vele verenigingen van gewezen verzetslui en politieke gevangenen bleef hun invloed wel behouden, maar het gewicht of belang daarvan wordt al te vaak overschat. Het anti-fascistische paradigma in de oorlogsbeeldvorming speelde in België geenszins de rol die het in landen met een sterke

communistische partij zoals de Oost-Europese 'volksdemocratieën', Frankrijk en Italië wel vervulde. Daarnaast werd tijdens de oorlog de indruk gewekt dat er in Brusselse en Waalse verzetskringen een progressieve christelijke stroming was ontloken. De uitslagen van de eerste naoorlogse verkiezingen van 1946 tonen echter dat de 'travallistische' partij die hieruit was voortgesproten, de Union Démocratique Belge, nauwelijks iets voorstelde.³³ Ter linkerzijde kon enkel de socialistische zuil een machtsrol van betekenis claimen, zeker in de onmiddellijke naoorlogse jaren, maar die machtspositie steunde voor een niet onbelangrijk deel op haar anti-communisme. In de koningskwestie stonden socialisten en communisten slechts nolens volens in hetzelfde kamp. Het naoorlogse politieke verlengstuk van het verzet kwam bijgevolg terecht waar het tijdens de oorlog was ontstaan: in de politieke marge. Wel werden er sporen van Waals nationalisme achtergelaten en zien we dat in bepaalde Waalse regio's de anti-fascistische en sociale nalatenschap van de oorlog bij de brede basis van de Parti Socialiste Belge aanwezig was. Deze cultuur werd door de partijleiding pas voluit gebruikt toen de communistische partij ook in de Waalse industriële regio's politiek dood was en geen concurrentie meer vormde voor de socialisten.

De meest opmerkelijke openbare politieke daad uitgaande van verzetskringen werd in de laatste cruciale dagen van de koningskwestie in de zomer van 1950 gesteld door een delegatie van de politieke gevangenen. Steunend op haar groot moreel gezag had de overkoepelende vereniging van politieke gevangenen tot dan toe de neutraliteit en eenheid weten te bewaren, althans naar buiten uit. Nu verzocht zij Leopold III binnen een tijdspanne van een jaar af te treden. Of deze interventie ook de beslissing tot aftreden van de koning heeft beïnvloed is niet zeker, maar bij vele pro-leopoldistische oud politieke gevangenen schoot deze tussenkomst wel in het verkeerde keelgat. De koningskwestie zorgde ervoor dat de tegenstelling tussen het linkse Franstalige en vrijzinnige verzetskamp en het rechtse Vlaamse collaboratiekamp – beide zijn grove veralgemeningen van de historische werkelijkheid – alleen maar werd aangescherpt. Ook de Waalse verenigingen keerden zich nadrukkelijk tegen Leopold III. In die middens maakte het beeld van de 'Roi des Flamands, voir même des Flamingants' snel opgang, net als het amalgaam tussen koningsgezinden en collaborateurs, dat terug te vinden is in de betiteling 'leorexisten'. Toch was de identificatie tussen Waalse beweging of Waals nationalisme en verzet helemaal niet zo vanzelfsprekend. De clandestiene beweging La Wallonie Libre (LWL) stelde zich tijdens de bezetting al even radicaal anti-Belgisch op als het vnv in Vlaanderen, terwijl enig racisme haar al evenmin kan worden ontzegd.³⁴ De relatie van LWL tot de verzetsbewegingen in Wallonië was bijzonder problematisch omdat deze allemaal, of ze nu links of rechts waren, het Belgisch nationalisme hoog in hun vaandel voerden. Om die reden bleef ook de naoorlogse erkenning van LWL als verzetsorganisatie tot 1949 aanslepen. Pas enkele decennia later werd de verzetsherinnering in Wallonië, in hoofdzaak door de Parti Socialiste, in een Waals en anti-fascistisch verzet omgebogen. Wij komen daar nog op terug. Nog opmerkelijk is de doodse stilte die er sinds 1945 in Wallonië heerst met betrekking tot de collaboratie – volgens onze schattingen was toch 7,7% van de Waalse bevolking daarbij betrokken. De collaboratie wordt er gezien als een uitsluitend Vlaamse aangelegenheid. Zo is het opmerkelijk dat in de *Encyclopédie du Mouvement Wallon*, uitgegeven in 2000, nauwelijks enige informatie terug te vinden is over de collaboratie en dat een item over Léon Degrelle zelfs ontbreekt.³⁵

Toen in de eerste naoorlogse jaren de linkerzijde in de opeenvolgende regeringen de

macht uitoefende en de indruk werd gewekt dat links de strijd om de verzetsherinnering had gewonnen, ging een belangrijk deel van de in wezen anti-parlementaire rechterzijde uit het verzet 'ondergronds'. De schijnbare linkse dominantie in de verzetsherinnering belette inderdaad niet dat in vele ultra-leopoldistische groepen en groepjes gewezen leden van het verzet een vooraanstaande rol speelden. Zij verkeerden na de volksraadpleging in de stellige overtuiging dat zij de spreekbuis waren van een meerderheid van de bevolking, maar werden door de afloop van de koningskwestie in de zomer van 1950 zwaar ontgoocheld. Bij die kleine kernen groeide de frustratie over hun onmacht snel. Zij trokken zich terug in een netwerk van drukkingsgroepen in politieke (vooral de traditionele Franstalige katholieke rechterzijde), industrieel-financiële (patroonsverenigingen) en militaire kringen (verenigingen van reserveofficieren). Over hun invloed op de parlementaire rechterzijde en op het politieke gebeuren hoeft niet geringschattend te worden gedaan; ze bleef trouwens nog tot ver in de jaren 1960-1970 voelbaar.

Aangevuld met voormalige leden van de inlichtingen- en actiediensten werden in die kringen militanten geworven voor de anti-communistische actie, die vanaf 1947 snel aan belang won. De koude oorlog stond voor de deur. Deze mensen engageerden zich in de *stay behind*-verzetskernen die preventief werden gevormd in het vooruitzicht van een mogelijke sovjetbezetting.³⁶ Schuilplaatsen werden ingericht met wapens en springstoffen, met papier en drukpersen voor de publicatie van sluikbladen en met zendapparatuur voor communicatie met het binnen- en buitenland; ook financiële reserves werden aangelegd. Binnen- en buitenlandse diensten – met niet steeds dezelfde belangen – zetten in België hun eigen netwerken op. Zo werd de ultieme verdediging van de naoorlogse parlementaire democratie tegen het totalitaire communisme in handen gegeven van 'agenten' die in belangrijke mate werden geworven onder voormalige verzetssmensen met een uitgesproken rechtse anti-democratische houding, waarop de democratisch verkozen organen geen of minstens onvoldoende controle konden uitoefenen.

In bepaalde crisismomenten van de naoorlogse Belgische samenleving kwam de invloed van deze rechtse netwerken opvallend aan de oppervlakte. Vooreerst is er de dramatische afloop van de koningskwestie zelf, die niet enkel uitmondde in de machts-overdracht aan kroonprins Boudewijn, maar tevens in een van de belangrijkste politieke moorden in het naoorlogse België: deze in augustus 1950 op de voorzitter van de communistische partij, Julien Lahaut. Zijn moordenaars kwamen uit het rechtse katholieke verzet, waren (deels Franstalige) Vlamingen en maakten deel uit van een anti-communistisch *stay behind*-netwerk. Uit de tot op heden beschikbare gegevens zou kunnen worden afgeleid dat zij het moeizaam bereikte compromis rond kroonprins Boudewijn wensten teniet te doen om Leopold III en het autoritaire staatsbestel dat hij in hun ogen vertegenwoordigde opnieuw een kans te geven. Hun daad bracht het land net niet aan de rand van een burgeroorlog, omdat de communisten niet ingingen op deze provocatie en een dergelijke 'broederstrijd' in de schoot van het anti-communistische kamp inging tegen de Amerikaanse koude-oorlogsbelangen.

Nog duidelijker was deze invloed bij de ondergang van het Belgische koloniale rijk in 1960. De experts van de parlementaire onderzoekscommissie die de moord onderzochten op de eerste Kongolese premier, Patrice Lumumba, kwamen tot de vaststelling dat de politiek die toen ten aanzien van Kongo/Katanga werd gevoerd lang niet eenduidig was. Vele

beslissingen werden daarbij niet door politiek verantwoordelijke ministers maar door officieren, diplomaten en ambtenaren genomen. Zaten de ministers onderling niet op eenzelfde lijn, dan bestond er daarentegen wel een goede verstandhouding tussen ambtenaren, militairen en diplomaten op verschillende niveaus. Die goede verstandhouding was volgens de experts het gevolg van een gemeenschappelijke ervaring in de Tweede Wereldoorlog, in het rechtse verzet, in de gevangenen- of concentratiekampen, of bij de Belgische troepen in Groot-Brittannië. Niet de politieke scheidingslijnen waren belangrijk, maar wel een gemeenschappelijke conservatieve kijk op België, de trouw aan de koning en het wantrouwen tegenover de klassieke politieke democratische wereld.³⁷

Het maatschappelijk parcours van de meeste oudgedienden van verzet en collaboratie blijft grotendeels onbekend. Toch durven wij hier de voorlopige conclusie trekken dat in de eerste twee decennia na de oorlog het verzet, dat in de beeldvorming met links en vrijzinnigheid werd geassocieerd, door de zwakte van de communisten lang niet de politieke impact heeft gehad die er vaak wordt aan toegedicht, en dat wanneer er van een bepaalde invloed sprake kan zijn deze veeleer door netwerken ter rechterzijde werd uitgeoefend. Vooral de anti-fascistische component in het verzet, die de democratische ruggengraat ervan vormde, beantwoordde tijdens en na de oorlog in geen geval aan de rol die er vandaag wordt aan toegeschreven. Eén onderdeel van de beeldvorming blijft wel overeind: het verzet werd zowel tijdens als na de oorlog hoofdzakelijk gedragen door Franstaligen.

Politieke invloed in het naoorlogse België had de nalatenschap van de collaboratie daarentegen wel. Als grootste Vlaamse partij en als belangrijkste Belgische beleidspartij in de tweede helft van de 20e eeuw ging de cvp immers op zoek naar een electorale meerderheid. Zij steunde daarvoor onder meer op het deel van de bevolking dat zich solidair voelde met de collaboratie. Daardoor heeft de cvp de collaboratie en de politieke ideeën van de voormalige collaborateurs uit de marginaliteit gehaald.

In de jaren 1960 kwam de nationale kwestie centraal te staan in de Belgische politiek en eindigde het Belgisch-nationale intermezzo dat na 1945 twee decennia had geduurd. Met de vier fases in de staatshervorming en de federale herinrichting van België haalden de verliezers van 1945 voor een deel hun gram: hadden zij niet precies gevochten voor de zelfstandigheid van de Vlaamse natie? De overwinnaars daarentegen zagen teloorgaan waar ze een halve eeuw voordien hun leven hadden voor veil gehad, namelijk het behoud van het Belgische vaderland als unitaire natie. Ook al waren de vormgevers van de staatshervorming vooral te zoeken onder de nieuwe Vlaamse burgerij die het oorlogsengagement van de Vlaams-nationalisten aan de kant van de nazi's veroordeelde, toch kan worden gesteld dat het de erfgenamen van het verzet zijn geweest die uiteindelijk verweesd achterbleven.

DE TIJD VAN DE DODEN

Voor wie het hedendaagse oorlogsbeeld voor ogen heeft, zal het ongetwijfeld vreemd zijn overgekomen dat de judeocide – de vervolging, deportatie en genocide op de joodse bevolking – in deze evaluatie van de politieke nalatenschap in België vooralsnog onvermeld is gebleven. Nochtans is dat precies wat het historisch onderzoek ons leert: de judeocide bleef in de eerste decennia na de bevrijding de grote afwezige. Het waren de levenden met hun woede en frustraties die het hoge woord voerden; de politieke partijen gebruikten deze belangen, verlangens en strevingen in hun strijd om de politieke macht. Doden, hoe

De Tweede Wereldoorlog in België: mortaliteit³⁸

	Aantal	Procent (%)
<i>Raciaal vervolgd</i>		
• joden, in gevangenschap overleden of vermoord in België, gedepoteerd uit Mechelen en uit Drancy (ca. 28.900)		
• zigeuners (347)		
	ca. 29.250	ca. 36,5
<i>Burgerslachtoffers</i> (achttiendaagse veldtocht, militaire operaties 1944–1945, bombardementen, V-bommen, vrijwillige arbeiders in Duitsland)		
	ca. 19.000	ca. 23,7
<i>Repressie tegen het verzet</i>		
• politieke gevangenen (14.100)		
• gefusilleerde gijzelaars (240)		
• omgebracht door collaboratiemilities (150)		
	ca. 14.490	ca. 18,1
<i>Militairen</i>		
• achttiendaagse veldtocht (5.705)		
• krijgsgevangenen (3.000)		
• soldaten in Groot-Brittannië en Afrika (770)		
	ca. 9.700	ca. 12,1
<i>Collaborateurs</i>		
• Oostfront: Vlamingen (max. 2.000) en Franstaligen (ca. 2.000)		
• omgebracht door het verzet (ca. 850)		
• terechtgesteld na de oorlog (241)		
	ca. 5.091	ca. 6,6
<i>Gedepoteerde arbeiders</i>		
	2.592	3,1
Totaal	ca. 80.123	100

talrijk, wreed en ongeëvenaard in de moderne geschiedenis zij ook aan hun einde kwamen, hadden in dit hoofdstuk geen stem.

Bovenstaande mortaliteitstabel toont aan hoezeer de sociale groepen die numeriek in het oog springen wel verschillen van de groepen die in het eerste deel van dit artikel aan bod kwamen. Er zijn de gesneuvelde militairen, er zijn de omgekomen burgers (maar zij vormen een disparate en dus geen sociale groep), er zijn de vele doden in de rangen van het verzet en er zijn vooral de joodse slachtoffers (en 347 zigeuners). De collaborateurs daarentegen, die in de Vlaamse collectieve oorlogsherinnering het hoge woord voeren, blijken slechts in zeer geringe mate slachtoffers van de Tweede Wereldoorlog te zijn geweest.

Toch drongen de omvang en betekenis van de vervolgingen tegen de joden niet door tot het naoorlogse bewustzijn. Het duurde in België, en zeker in Vlaanderen, trouwens nog aanzienlijk langer dan in Nederland en Frankrijk vooraleer het beeld van de joodse bevolking als een bijzondere groep van oorlogsslachtoffers een plaats kreeg in de beeldvorming. In het Antwerpse stadscentrum verdwenen in 1942 in luttele maanden tijd ongeveer 12.000 joodse inwoners, zonder dat deze gebeurtenis naderhand – zelfs in een zekere zin tot op vandaag – ophef maakte.

HET JOODSE SLACHTOFFERSCHAP: VAN ONTKENNING TOT DOMINANTIE

Om de geringe betekenis van de joodse sociale oorlogsherinnering te verklaren kunnen meerdere factoren naar voor worden geschoven. We denken aan de algemene onwetendheid over en onverschilligheid voor het joodse drama in de naoorlogse jaren, aan de grote ideologische en levensbeschouwelijke versplintering van de joodse gemeenschap en aan de specifiek Belgische tweeledige oorlogsbeeldvorming die in het eerste deel van dit artikel centraal staat. Het is zeker dat de perceptie van de judeocide in de eerste jaren na de bevrijding nauwelijks te vergelijken is met ons huidig beeld.³⁹ Zo goed als iedereen had onder de oorlog geleden en dat was zeker het geval voor de politieke gevangenen die uit de kampen terugkwamen, maar ook voor de vele duizenden arbeiders die in Duitsland waren tewerkgesteld. Daartussen verdronken de 1.335 uit Auschwitz gerepatrieerde joden natuurlijk in het niets.

Daarbij komt dat de joodse gemeenschap in die eerste naoorlogse jaren veeleer geneigd was geen uitzonderingspositie voor zichzelf op te eisen. De joodse gemeenschap in België was zowel tijdens als in de eerste jaren na de bezetting voor meer dan 90% samengesteld uit vreemdelingen. De ongeveer 30.000 joden die de oorlog hadden overleefd wogen bijgevolg electoraal zeer licht en hun politieke impact bleef te verwaarlozen. De enige specifieke groep binnen de joodse gemeenschap die direct voeling had met het verzet, de groep van joodse communisten en hun sympathisanten, kregen van de partijleiding de richtlijn mee zich te identificeren met de Belgische nationale gemeenschap (in feite: zich onzichtbaar te maken), veeleer dan als joden een plaats op te eisen in de Belgische maatschappij.⁴⁰ Maar ook de houding van vele joodse communisten was niet gespeend van enige dubbelzinnigheid. Enerzijds stonden zij erop de herinnering aan de racistische vervolgingen en de erfenis van de strijd tegen het nazisme te honoreren, anderzijds wensten zij ook te 'vergeten', omdat het anders psychologisch onmogelijk werd een nieuw leven en een nieuwe gemeenschap op te bouwen.⁴¹ De belangrijkste ideologische stroming in het naoorlogse jodendom, het zionisme, had in de eerste plaats aandacht voor overlevenden die een nieu-

we joodse staat wensten op te bouwen in Palestina; het al te nadrukkelijk lenigen van de noden van de nabestaanden van de joodse slachtoffers in het verwoeste Europa kon de verwezenlijking van die doelstelling enkel afremmen.⁴² De zwakke impact van de joodse gemeenschap op de Belgische politiek werd verder versterkt door de niet steeds even rimpelloze relatie tussen de kleine groep Belgische joden en de vreemde joden. De minderheidsgroep van geassimileerde Belgische joden, die in het politieke establishment goed vertegenwoordigd was, deed in de jaren na de bevrijding niet bijzonder veel inspanningen om de stem van de joodse slachtoffers te vertolken.

Het gevolg van dit alles was dat de raciale deportatie niet in aanmerking werd genomen voor de in 1947 door het parlement goedgekeurde Statuten van de Politieke Gevangene en de Vreemde Politieke Gevangene. Zo werd de grootste groep van vermoorde slachtoffers van het nazisme uitgesloten. Bij nadere analyse blijkt dat de voorziene vergoeding van de joodse slachtoffers onder druk van de CVP was tenietgedaan.⁴³ De verantwoordelijke minister, de communist Jean Terfve, gaf evenmin blijk van veel begrip voor het joodse slachtofferschap.⁴⁴ Diezelfde discriminatie tegenover de joodse slachtoffers werd in België consequent aangehouden bij de verdeling van de schadeloosstelling die in de vroege jaren 1960 door Duitsland aan België werd overgemaakt in het kader van de Wiedergutmachung.⁴⁵ Ook voor de joodse overlevenden uit Oost-Europa die in de jaren na de bevrijding naar België vluchtten, hadden de Belgische autoriteiten nauwelijks begrip. Net als bij de vooroorlogse joodse vluchtelingen werd het probleem ingeschreven in de vreemdelingenpolitiek en louter vanuit economische tewerkstellingscriteria benaderd; het resultaat was dat België slechts als een transitland wenste te fungeren.⁴⁶

Ook in de loop van de jaren 1960, toen de aandacht voor de holocaustherinnering wereldwijd sterk toenam (het Eichman-proces in 1961), bleef de beeldvorming over het joodse slachtofferschap in België zwak. Daarin heeft naar ons aanvoelen een nieuwe bron van verdeeldheid in de schoot van de joodse gemeenschap meegespeeld. Eens de gemeenschap zich in de loop van de jaren 1960 enigszins had hersteld en vele joden opnieuw sociaal een plaats hadden verworven in de Belgische maatschappij, bleek hoe sterk ze wel verdeeld was tussen de orthodoxe religieuze groepen in Antwerpen (met vooral nieuwe naoorlogse Oost-Europese migranten) en de meer geassimileerde liberale en linkse groepen in Brussel. Ondanks de zionistische dominantie heeft deze tegenstelling de identiteitsvorming van de gemeenschap gehypothetheerd. Tijdens diezelfde jaren 1960–1970 – de hoogtijdagen van de nationale tegenstelling in België – liet de strijd tussen de twee gemeenschappen over de herinnering aan de Tweede Wereldoorlog minder dan in de buurlanden ruimte vrij voor een gezamenlijke herinnering aan het joodse slachtofferschap.⁴⁷

Vanaf de jaren 1980 kwam er een kentering. De jodenvervolgung kreeg internationaal – en vooral in de Verenigde Staten – in toenemende mate aandacht in de beeldcultuur. De term 'holocaust' werd een begrip in de modale huiskamer. Illustratief voor deze evolutie is volgend overzicht van het aantal inwijdingen van joodse herinneringsmonumenten in België: elf in de jaren 1940, zes in de jaren 1950, twee in de jaren 1960, zes in de jaren 1970 en zeven in de jaren 1980.⁴⁸ In het najaar van 1978 kwam het Amerikaanse fictiefeuilleton *Holocaust* op de Vlaamse en in februari 1979 op de Franstalige Belgische televisie en het programma brak meteen alle kijkrecords.⁴⁹ Dat was in de VSA (120 miljoen kijkers), Groot-Brittannië (20 miljoen kijkers) of Duitsland (15 miljoen kijkers) niet anders geweest. Het

joodse drama bleef in de daaropvolgende decennia prominent aanwezig op de televisie, maar ook in de filmzalen: vermelden wij slechts *Shoah* van Claude Lanzman (1985), *De laatste getuigen* van Luckas Vander Taelen (1992), *Shindler's list* van Steven Spielberg (1993), en *La vita è bella* van Roberto Benigni (1997).

Ook het wetenschappelijk onderzoek over de judeocide onderging een metamorfose. Bekijken wij enkele markante etappes. Na een eerste vergoelijkende publicatie van Betty Garfinkels over de raciale vervolgingen (1965), waarbij haar banden met de door de bezetter opgerichte Jodenvereniging in België en met het naoorlogse Centraal Israëlitisch Consistorie van België dienen te worden vermeld, bleef de interesse in de jaren 1970 eigenlijk aan de lage kant.⁵⁰ Ter herinnering: Raul Hilberg liet al in 1961 de eerste Engelse versie van zijn standaardwerk *The Destruction of the European Jews* verschijnen. In de jaren 1970 schreef de Franse historicus Lucien Steinberg een geschiedenis van het Joods Verdedigingscomité, een door communisten opgerichte verzetsgroep (1973),⁵¹ behandelde Israel Shirman de economische spoliatie (1974)⁵² en publiceerde de ULB-hoogleraar Marcel Liebman zijn beklijvende memoires onder de titel *Né juif* (1977).⁵³ Liebman kreeg het aan de stok met de familie Delwaide wegens de rol van de Antwerpse oorlogsburgemeester Leon Delwaide in de wegvoering van de joden.⁵⁴ Een minnelijke schikking inclusief boete voorkwam een juridische veroordeling en aan het boek werd een inlegblad toegevoegd (met een tekst die, zoals achteraf bleek, de waarheid geweld aandeed). Het zou niet voor het laatst zijn dat Delwaide, en samen met hem de Vlaamse katholieke accommodatiepolitiek tijdens de bezetting, ter discussie stond.

Ook in de historiografie kwam er pas in de jaren 1980 een ommekeer. De Brusselse historicus Maxime Steinberg, wiens moeder in Auschwitz was vermoord, vergaarde als expert voor de burgerlijke partij in het proces van Kiel tegen Kurt Asche (hoofd van de anti-joodse afdeling van de Sipo/SD in Brussel), het basismateriaal over de jodenvervolgingen in België. Zijn *Dossier Bruxelles-Auschwitz* (1980)⁵⁵ was de neerslag daarvan en vormde de aanzet tot het vierdelige magnum opus waarin hij een allesomvattende geschiedenis neerzette van de judeocide in België (*L'étoile et le fusil*, 1983–1986).⁵⁶ In 1989 nam Dan Michman, verbonden aan de Bar Ilan Universiteit in Israël, het initiatief om samen met het NSGWOII een colloquium te beleggen over de *Holocaust period in Belgium*. Als resultante kwam een eerste status quaestionis van het judeocide-onderzoek tot stand.⁵⁷

In de jaren 1990 was het resultaat van die kentering duidelijk: vele studenten geschiedenis zetten zich voor hun verhandeling aan een deelonderwerp van de holocauststudie en daarin ging de aandacht zowel naar het aspect migratie/vreemdelingen, als naar de hulp aan joden, de collaboratie en het anti-semitisme. De moraalfilosoof/historicus Gie Van den Berghe publiceerde in 1995 een studie waarin hij Belgische egodocumenten over de nazikampen en gevangenissen analyseerde.⁵⁸ Een nieuwe mijlpaal kwam er met de publicatie in 2000 van de doctoraatsverhandeling van Lieven Saerens over de geschiedenis van het anti-semitisme in Antwerpen tussen het laatste kwart van de 19e eeuw en de afloop van de Tweede Wereldoorlog.⁵⁹ Hij ging verder op het spoor van Steinberg, maar kon door een bijzonder uitgevlooiden feitenreconstructie de vinger leggen op de etterbuil die de judeocide in Antwerpen anno 2002 nog steeds is. Hij berekende dat in Antwerpen 65% van de joden slachtoffer werd van de Endlösung, terwijl het Belgisch gemiddelde 42% bedraagt. Als belangrijkste verklaring schuift Saerens de attitude van de 'omstanders' naar

voren: de onverschilligheid van de bevolking en vooral de verregaande bereidheid tot medewerking van de lokale en regionale autoriteiten, met de deelname aan drie politie-razzia's tegen de joden als orgelpunt. Ook Saerens kreeg kritiek van de familie Delwaide, die evenwel na de publicatie van het boek verstomde. Deze nieuwe feiten zullen ons inziens de toekomstige culturele oorlogsherinnering in Vlaanderen sterk beïnvloeden. We hernemen dit punt in de epiloog.

Zowel privé- als overheidsinitiatieven brachten vanaf de jaren 1980 de joodse herinnering onder de aandacht van een breder publiek. In 1980 werd de Auschwitz Stichting opgericht door de Belgische vriendenkring van gewezen politieke gevangenen van Auschwitz-Birkenau. De Stichting stelde zich tot doel het brede publiek en vooral de jongeren te informeren. In 1994 werd bij de diensten van de minister-president van de Franse Gemeenschap een pedagogische stuurgroep Démocratie ou Barbarie gecreëerd, die zich inzette voor de verspreiding van informatie over de judeocide in het Franstalig onderwijs. Maxime Steinberg werd er de draaischijf van. In Vlaanderen werd Régine Beer een begrip toen ze in de jaren 1990 vele honderden schoolvoordrachten gaf in het kader van de Auschwitz Stichting. In 1995 werd op initiatief van enkele joden uit Antwerpen en van het Centraal Israëlitisch Consistorie van België een Joods Museum van Deportatie en Verzet ingehuldigd in de Dossinkazerne in Mechelen, van waar ongeveer 25.000 joden naar Auschwitz waren getransporteerd. Eveneens in 1995 werd een wet aangenomen ter bestrijding van het negationisme.⁶⁰

Toch bleef – in vergelijking met andere landen in West-Europa en vooral met Noord-Amerika – de culturele herinnering aan het joodse slachtofferschap in België relatief zwak. Niet toevallig sloot België in 1997 als laatste een lange rij van landen, waar een studiec ommissie werd opgericht om de tijdens de oorlog geroofde joodse bezittingen in kaart te brengen. Niet enkel de vertegenwoordigers van de joodse gemeenschap in België hadden daarop aangedrongen, maar heel nadrukkelijk ook de vertegenwoordigers van de Clinton-regering. In de zomer van 2001 overhandigde de Studiec ommissie joodse goederen haar eindverslag aan de regering. Een jaar later werden tussen de federale overheid, de financiële instellingen, de verzekeringsondernemingen en de joodse gemeenschap overeenkomsten afgesloten over de schadeloosstelling van de gespolieerde oorlogsgoederen. Inmiddels had de Vlaamse regering in juni 2001 besloten een groot Vlaams Holocaustmuseum op te richten, waarmee meteen de brug naar de 'nieuwe' oorlogsherinnering werd gelegd.

Dit brengt ons ertoe de politieke betekenis van het joodse slachtofferschap in een breder cultureel perspectief te bekijken. Na de val van de Berlijnse muur in 1989 en het einde van de koude oorlog probeert een wat wij graag zouden betitelen als nieuwe 'Atlantische' cultuur enkele symbolen van het 'vrije en democratische Westen' als universele norm aan de wereld op te leggen. Daarin speelt de vrije markt vanzelfsprekend een belangrijke rol, maar ook de door het liberalisme geïnspireerde afkeer voor het totalitaire en de hang naar 'universele morele waarden' die meer en meer door het geïnstrumentaliseerde voorbeeld van de judeocide worden gesymboliseerd. In de vsa is de *Holocaust Memory* tot een symbool van deze universele waarden kunnen uitgroeien omdat ze a-politiek is, omdat ze zich boven of buiten de culturele conflictlijnen bevindt die de Amerikaanse maatschappij verdelen.⁶¹ In de West-Europese landen, die in tegenstelling tot de vsa als slachtoffer of als dader tijdens de Tweede Wereldoorlog betrokken partij waren, zijn er dan weer andere,

vaak heel verschillende politieke redenen, waarom de culturele herinnering aan de judeocide langzaam maar zeker een belangrijke betekenis heeft verworven. Er dient te worden vastgesteld dat Europa goed op weg lijkt te zijn de Verenigde Staten na te volgen, ondanks de overheersende negatieve beeldvorming in Europa over het Israëlijsch-Palestijnse conflict en de duidelijke instrumentalisering van de holocaustherinnering in Israël. Alles wijst erop dat ook België zich – zoals het dat met de geroofde goederen deed – zal conformeren aan deze geglobaliseerde 'Atlantische' cultuur.

DE ZWANENZANG VAN DE NATIONALE OORLOGSHERINNERING

Een omgekeerde evolutie doorliep de sociale oorlogsherinnering van de direct betrokkenen: in de loop van de jaren 1970, en duidelijker nog in de jaren 1980, verloren zij gaandeweg hun greep op de oorlogsbeeldvorming. Zowel in het wetenschappelijk onderzoek als in de media kwam er steeds meer kritiek op de politieke nalatenschap van de oorlog zoals die tot dan toe was verwoord en gebruikt.

In het geschiedenisonderzoek over de Tweede Wereldoorlog werd de ethische vraagstelling langzaam verdrongen door een 'verwetenschappelijking'. De oorlog werd niet meer als een geïsoleerd fenomeen behandeld. Voorts kwam aan het licht dat naast wat zwart en wit de bezetting vooral veel grijswaarden opleverde. Ook de allesoverheersende tegenstelling België versus Vlaanderen werd niet langer naar voor geschoven.⁶² Zo kwam er meer zicht op de werkelijke achtergronden en beweegredenen van de collaboratie en (in weliswaar mindere mate) van het verzet. Zo trad de op anti-democratische attitudes gesteunde accommodatie van een belangrijk segment van de politieke en economische elite op de voorgrond, wat telkens opnieuw leidde tot controverse rond de koningskwestie. Zo maakte, om het met de woorden van Bruno De Wever te zeggen, in Vlaanderen de wierook waarmee de Vlaams-nationalistische (pseudo-)geschiedschrijving in de naoorlogse decennia welig had gestrooid, plaats voor gaslucht. Immers, de beschrijving van de 'idealistische collaboratie voor Vlaanderen' en de 'hardvochtige anti-Vlaamse repressie' door België werd vervangen door onderzoek naar de integratie van het Vlaams-nationalisme in het nationaal-socialisme en naar de medeverantwoordelijkheid voor de misdaden ervan.⁶³ Ten slotte kreeg de grootste groep van slachtoffers, de joodse, zowel in de collectieve beeldvorming als in het onderzoek langzaam maar meer aandacht.

Media en beeldcultuur speelden in deze omgekeerde beweging de belangrijkste rol. Aan Vlaamse kant werden in de jaren 1970 door de toenmalige BRT programma's opgezet over de oorlog. Toen de journalist Maurice De Wilde in 1974 bij dit opzet werd betrokken, kreeg het initiatief een heel nieuwe dimensie.⁶⁴ De reeksen over de Nieuwe Orde, de collaboratie, de repressie, het verzet en de politiek van het minste kwaad, die tussen 1982 en het begin van de jaren 1990 werden uitgezonden, doorbraken het stilzwijgen rond de oorlogstrauma's in België. Nieuwe inzichten boden de uitzendingen niet, maar ze werden wel een eclatant succes: het brede publiek genoot van de taboes die werden doorbroken, de pers becommentarieerde massaal en vorsers voelden zich aangespoord om onderzoek op te starten. Sommige series werden door de Franstalige televisie overgenomen, waardoor tijdens het hele decennium van de jaren 1980 de oorlog zo goed als permanent op een Belgisch televisiescherm aanwezig was. Uiteindelijk werden alle heikele thema's – koning, kerk, collaboratie, repressie – op het scherm gebracht, bij De Wilde vaak doorspekt met

smeuïge sensationele, maar niet steeds even accuraat gecontroleerde details. Bij de RTBF bleek het pas na tien jaar mogelijk te zijn om een in 1978 opgenomen interview met Léon Degrelle uit te zenden. Daarna volgde op deze zender nog tussen 1990 en 1995 de reeks *Jours de guerre* van Jacques Cogniaux, die al evenveel succes kende bij het grote publiek in Franstalig België als de programma's van De Wilde in Vlaanderen. De toonzetting was evenwel duidelijk anders: delicate onderwerpen werden niet echt uitgediept, zoals de dominant Franstalige anti-democratische erfenis van het verzet of de omerta over de collaboratie in Wallonië. We kunnen ons de vraag stellen of dit niet steunt op een zekere Franstalige schroom om het onbevleete Waalse oorlogsbeeld in het aanschijn van Vlaanderen te bevuilen.

De afzwakking van de sociale herinnering aan de oorlog deed de tegenstellingen over de verwerking van de oorlog en het politieke gebruik dat er werd van gemaakt, niet meteen verdwijnen. De omvorming van het unitaire België in een federale staat, zette de regio's ertoe aan op zoek te gaan naar nieuwe legitimeringen en identiteiten. In Wallonië werd het verzet een belangrijk onderdeel van die nieuwe identiteit; zo kreeg het verzet – dat zo goed als exclusief Belgisch-patriottisch was geweest – er steeds meer een Waals cachet;⁶⁵ de collaboratie bleef, al even nadrukkelijk als in de voorgaande jaren, genegeerd.⁶⁶ Daardoor kon Wallonië het anti-fascisme en de verdediging van de democratie als basiswaarden van het verzet proclameren en die waarden plaatsen tegenover het ondemocratisch en collaboratiegezinnd Vlaanderen.

In Vlaanderen was het resultaat van de staatshervorming al even duidelijk merkbaar. Vanaf de jaren 1960 deed zich een bijzonder ingrijpend cultureel veranderingsproces voor door een voortschrijdende secularisering en ontzuiling. Daaraan was een industrialisering gekoppeld met eigen specifieke kenmerken. Het integristische katholicisme moest daardoor zijn hegemonie over de Vlaamse cultuur deels prijsgeven. De zoektocht naar een democratische fundering van de Vlaamse identiteit leidde naar een kritische reflectie op het 'zwarte' verleden van de Vlaamse beweging en het Vlaams-nationalisme in het bijzonder.⁶⁷ Merkwaardig genoeg versterkten de opkomst en groei van de nieuwe extreem-rechtse stroming in Vlaanderen rond het Vlaams Blok in de jaren 1980 deze tendens. Maar ook deze evolutie vertoonde politieke horten en stoten. Nog in 1998 keurde het Vlaams Parlement het decreet goed dat was ingediend door CVP-volksvertegenwoordiger Herman Suykerbuyck, waarin deze voorhield de sociale nood van de 'oorlogsslachtoffers' – in feite bedoelde hij de 'repressieslachtoffers' – te lenigen. Het was een duidelijke poging om het federale amnestiedebat te omzeilen en het werd daarenboven met steun van het Vlaams Blok goedgekeurd. Hiertegen rees vanuit Franstalige kringen erg veel verzet en een jaar later vernietigde het arbitragehof het decreet op formele gronden. In datzelfde jaar 1999 werd de tekst *Voorwaarts en niet vergeten. Oproep voor een eerlijk en rechtvaardig oordeel over collaboratie en repressie in Vlaanderen* gelanceerd. Frans-Jos Verdoodt, directeur van het Archief- en Documentatiecentrum voor het Vlaams-Nationalisme en initiatiefnemer van de oproep, bekende in naam van de Vlaamse beweging 'schuld' aan de collaboratie op de IJzerbedevaart van augustus 2000. In juni 2001 werd de Voorwaarts-groep als het ware aan de borst gedrukt van het officiële Vlaanderen via een studiedag in het Vlaams Parlement. In mei 2001 moest Johan Sauwens, minister in de Vlaamse regering, ontslag nemen omdat hij een bijeenkomst van het Sint-Maartensfonds, een vereniging van gewezen Oostfron-

ters, had bijgewoond. Daaruit bleek dat de navelstreng met het 'zwarte' verleden van Vlaanderen in hoofde van sommige democratische Vlaams-nationalistische politici nog niet was doorgesneden, wat de paars-groene coalitie moeilijk zomaar kon laten voorbijgaan. In juni 2001 besliste de Vlaamse regering tot de oprichting van een Museum voor de Vlaamse ontvoeging en van een Holocaustmuseum dat op een of andere wijze aansluiting moet vinden bij het bestaande privé-initiatief in de Mechelse Dossinkazerne.⁶⁸

Er zijn in de tweede helft van de jaren 1980 en de eerste helft van de jaren 1990 zoveel emotionele schokgolven door België gegaan, dat de afstand tussen het 'werkelijke' en het 'wettelijke' land wellicht nooit zo groot is geweest als in dit eerste decennium van de 21e eeuw. Denken we maar aan de nooit opgeloste terroristische moordcampagne van de zogenaamde Bende van Nijvel, aan Dutroux en co. De opeenvolgende electorale zeges van het extreem-rechtse en racistische Vlaams Blok dwingen de traditionele partijen in het nieuwe Vlaanderen tot een zoektocht naar symbolen in de strijd voor het behoud van de fundamentele waarden van de democratie. De paars-groene regering Verhofstadt wenst, hierin vooral gegangmaakt door de Vlaamse politieke elite, deze ethische herbronning en deze zoektocht naar nieuwe democratische identiteiten te belichamen.

Een belangrijk gegeven daarbij is dat heel wat tekenen erop wijzen dat ook in deze 'tijd van de doden' – in een dubbele betekenis: de groeiende betekenis van de grootste groep van doden, namelijk de joodse, en de tijd die ingaat na het verdwijnen van de oorlogsgeneratie – de ethische betekenis en meteen ook de politieke nalatenschap van de Tweede Wereldoorlog niet tanende is. Adolf Hitler, het nazisme, de jodenvervolging: het zijn zowel politiek als maatschappelijk morele referenties gebleven. Het lijkt een fait divers, maar het gebruik van de voornaam 'Adolf' komt in België steeds meer in de taboesfeer terecht: vier kinderen kregen bij hun geboorte die naam in de jaren 1970, drie in de jaren 1980 en slechts één in de jaren 1990.⁶⁹ Het Vlaams Blok betoont, ondanks de anti-semitische ideologie van de harde kern van zijn militanten, uitermate veel schroom bij het benaderen van de joodse gemeenschap in Antwerpen. Zo zag de partijleiding er zich in maart 2001 toe gedwongen ondervoorzitter Roeland Raes formeel te ontslaan na enkele negationistische uitspraken. Gebruik makend van het veiligheidsvraagstuk en de Palestijnse kwestie trachtte de racistische partij de voorbije jaren zelfs een segment van de joodse gemeenschap in Antwerpen voor zich te winnen.

De geglobaliseerde culturele herinnering aan het joodse drama – als symbool voor de misdaden en de gruwel van het nazisme – sluit dus het best aan bij de zoektocht van de paars-groene coalitie in België/Vlaanderen naar een ethische herbronning. De herinnering aan het verzet tijdens de Tweede Wereldoorlog komt daarbij volkomen in de verdrukking. Het politiek gespleten beeld van het verzet heeft nu eenmaal geen bruikbare symboolwaarde in de huidige gefederaliseerde Belgische context. Maar ook in Vlaanderen wordt de 'schande' van de 'anti-Vlaamse repressie' steeds meer verdrongen door de herinnering aan het joodse slachtofferschap. De nakende oprichting van een groot Vlaams Holocaustmuseum lijkt de consecratie te vormen van een evolutie in de dominante oorlogsherinnering in België, over de taalgrens heen. En ook dat laatste is nieuw, want het betekent dat de oorlogsherinnering voor het eerst sinds de bevrijding uit het nationale kader breekt en een internationale dimensie krijgt. Deze evolutie naar meer aandacht voor en een groter gewicht van het joodse slachtofferschap in de culturele oorlogsherinnering zal zich wel-

licht doorzetten. Daartoe zijn internationaal en in België/Vlaanderen vandaag voldoende specifieke motieven aanwezig bij de besluitvormers en het zijn zij die sinds de bevrijding van het land steeds opnieuw de collectieve oorlogsherinnering hebben gebruikt in hun politieke bedrijfsvoering.

NASCHRIFT

In vele publicaties is erop gewezen dat België ziek is van zijn oorlogsjaren. Zo goed als steeds wordt daarmee bedoeld dat de collaboratie en de bestraffing ervan nog niet zijn verwerkt. Als naschrift willen wij deze proeve tot analyse van de politieke nalatenschap van de Tweede Wereldoorlog aanvullen met twee spin-offs van de jaren 1940–1945 die evenzeer tot dit ziektebeeld hebben behoord of nog steeds behoren.

Er is de anti-democratische erfenis van de Belgisch-nationalistische en royalistische extreme rechterzijde uit het verzet. Veel wetenschappelijk onderzoek is er nog niet voorhanden om deze extreem-rechtse netwerken in kaart te brengen. Invloed konden ze vooral uitoefenen door de impact die ze, zeker in de jaren 1950–1960, hadden op de kleine vooral Franstalige en katholieke elite met machtsposities in het landsbestuur, de administratie en diplomatie, het leger en de economische en financiële wereld. Door de stapsgewijze federalisering en de machtsverschuiving naar de Vlaamse burgerij heeft deze stroming ongetwijfeld vanaf de jaren 1970 aan belang ingeboet. Maar ook dan lijkt het ons nog belangrijk genoeg om de invloed ervan op een aantal cruciale conflicten in de Belgische geschiedenis in de loop van de tweede helft van de 20e eeuw na te gaan.

Een tweede onverwerkt oorlogsverleden wortelt in de accommodatiepolitiek van een deel van de Vlaamse katholieke elite tijdens de bezetting. Het volstaat niet dat in de democratische vleugel van de Vlaamse beweging een kritische reflectie op het collaboratieverleden gemeengoed is geworden en de nieuwe Vlaamse 'natie' deze loutering heeft verwelkomd. Sinds het verschijnen van Lieven Saerens' *Vreemdelingen in een wereldstad* is het duidelijk geworden dat de uitvoering van de judeocide in Vlaanderen niet alleen door de interventie van de nazibezetter en zijn Vlaamse (ss-)helpers is mogelijk geweest. Ook de accommodatiepolitiek van een deel van de rechtse, hoofdzakelijk katholieke, elite draagt daarin mede verantwoordelijkheid. Voor alle duidelijkheid: niet alle katholieken die maatschappelijke functies bekleedden tijdens de bezetting passen in dit verhaal van accommodatie, net zoals er geen gewag kan worden gemaakt van een automatische continuïteit tussen vooroorlogs rechts binnen de katholieke partij en de naoorlogse opstelling van cvp-politici ten aanzien van de Vlaamse collaboratie. Toch lijkt het ons, precies met het oog op de toenemende ethische symboolwaarde die de jodenvervolgning ook in Vlaanderen verwerft, moeilijk denkbaar dat deze brede politiek-ideologische en culturele context niet verder in kaart zou worden gebracht. Het gaat hier om de fundamentele waarden van de democratie: zonder inzicht in de wortels en de blijvende invloed van de (weliswaar niet van enige ambiguïteit gespeende en zeker niet door alle katholieken gedeelde) conservatieve anti-democratische katholieke cultuur in Vlaanderen, zal Vlaanderen ziek blijven van zijn jaren 1940. Het betreft de afwijzing van de liberale fundamenten van de democratisering als strijdig met de 'natuurlijke orde' en de pleidooien voor prerevolutionaire opvattingen over onder meer volk(seigenheid) en elite; het betreft de afwijzing van het gelijkheidsbeginsel, van de rol van het individu in de maatschappij, van de volkssoeverei-

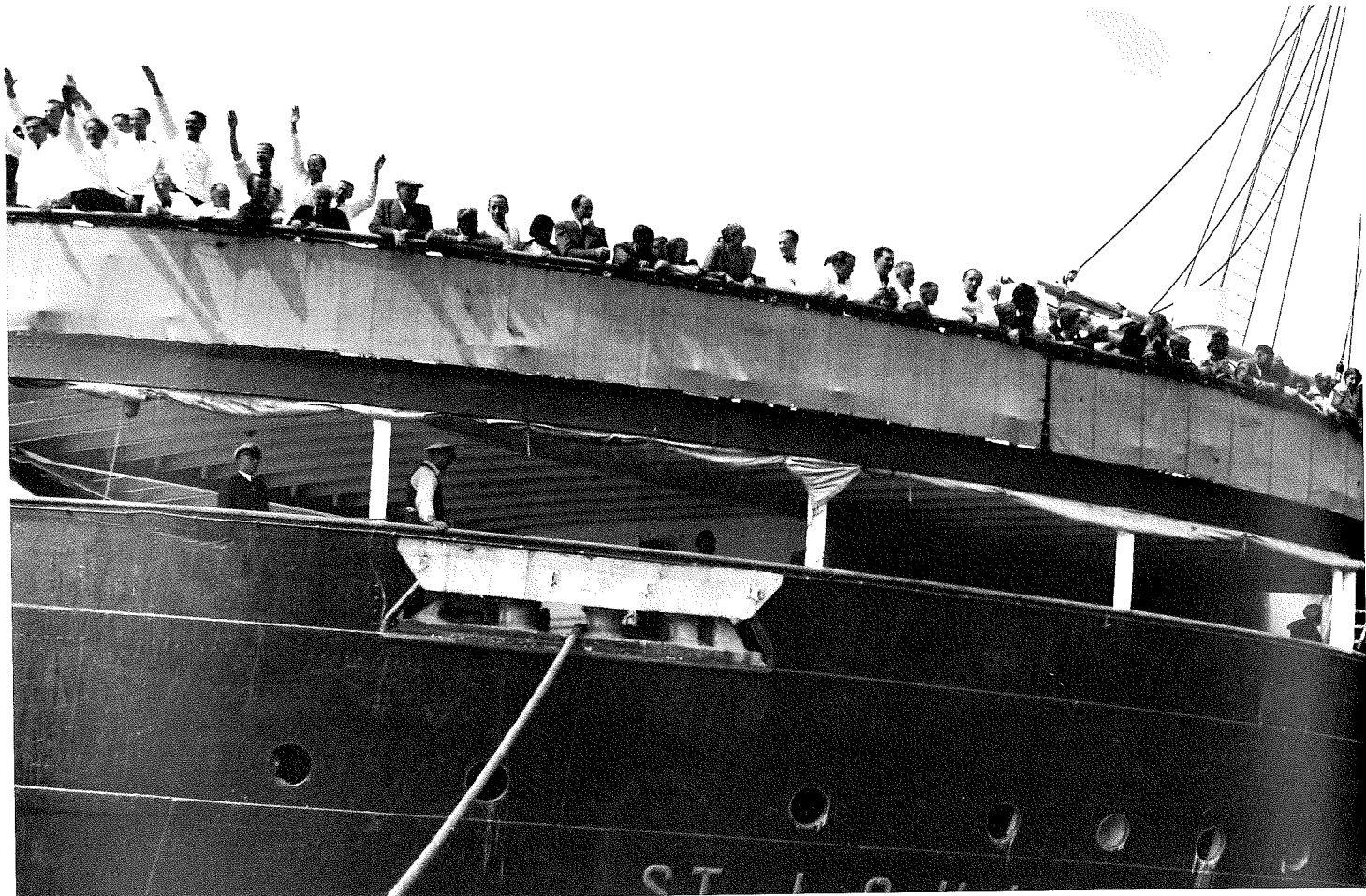
niteit en van het meerderheidsbeginsel; het betreft een voor de Vlaamse katholieke rechterzijde specifieke poging tot vormgeving van onderuit van een 'organische' christelijke samenleving, steunend op het corporatistische gedachtegoed met betrekking tot economie en maatschappij; het betreft ideologisch-culturele grondlijnen die vanzelfsprekend aan de oorlogsperiode voorafgaan en er ook niet mee ophouden.⁷⁰ Dit is een opdracht voor historici, maar zeker ook voor politicologen, sociologen en cultuurwetenschappers. Niet in de laatste plaats is dit een opdracht voor de, ook christen-democratische, politieke klasse: zij alleen kan uit dit debat de uitdieping en versteviging van onze democratie puren.

Noten

- 1 Mijn collega's Emmanuel Gerard en Fabrice Maerten becommentarieerden een eerste versie van dit artikel, waarvoor veel dank.
- 2 E. Witte, J.-C. Burgelman en P. Stouthuysen (eds.), *Tussen restauratie en vernieuwing. Aspecten van de naoorlogse Belgische politiek (1944-1950)*, Brussel, 1989.
- 3 P. Lagrou, *Heroes, Martyrs, Victims. A comparative Social History of the Memory of World War II in France, Belgium and the Netherlands, 1945-1965*, Leuven, 1996; Idem, 'Verzet en naoorlogse politiek', in: L. Huyse en K. Hoflack (eds.), *De democratie heruitgevonden. Oud en nieuw in politiek België, 1944-1950*, Leuven, 1995, pp. 45-68; Idem, 'Victims of genocide and national memory. Belgium, France and the Netherlands, 1945-1965', in: *Past & Present* (1997), 154, pp. 181-222; Idem, 'Welk vaderland voor de vaderlandslievende verenigingen? Oorlogsslachtoffers en verzetsveteranen en de nationale kwestie', in: *BEG* (1997), 3, pp. 143-161; Idem, *The Legacy of Nazi Occupation. Patriotic Memory and National Recovery in Western Europe, 1945-1965*, Cambridge, 2000.
- 4 B. De Wever, 'Van wierook tot gaslucht. De beeldvorming over de Vlaams-nationalistische collaboratie tijdens de Tweede Wereldoorlog in de Vlaamse historiografie', in: J. Art en L. François (eds.), *Docendo discimus. Liber amicorum Romain Van Eenoo*, Gent, 1999, pp. 607-614.
- 5 De Franse socioloog Maurice Halbwachs noemde dit de historische herinnering; teneinde niet het misverstand te creëren dat deze herinnering ook historisch correcter zou zijn, verkiezen wij de term culturele herinnering. M. Halbwachs, *La mémoire collective*, Parijs, 1950.
- 6 Chantal Kesteloot en Isabelle Ponteville publiceerden een dossier over hoe de kinderen van verzetsmensen en collaborateurs tegen de oorlog aankijken. Daaruit blijkt duidelijk dat er nog een belangrijk onderzoeksterrein braak ligt. In Nederland heeft de Stichting ICODO (Informatie- en Coördinatieorgaan Dienstverlening Oorlogsgetroffenen) al veel onderzoek op dit terrein uitgevoerd. C. Kesteloot en I. Ponteville, 'Kinderen van verzetslui of collaborateurs: opgroeien zonder vader of moeder', in *SOMA Berichtenblad* (2002), 37, dossier p. 1-XL.
- 7 R. Van Doorslaer, 'Macht en onmacht in bezettingstijd, het geval België', in: *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden*, 102 (1987), 4, pp. 610-623.
- 8 F. Maerten, 'Les courants idéologiques et la Résistance belge. Une adhésion limitée', in: *Les courants politiques et la Résistance: continuités ou ruptures? Actes du Colloque International d'Esch-sur-Alzette*, Luxemburg, 2003, pp. 302-334.
- 9 Met CVP wordt de tot 1968 unitaire CVP/PSC bedoeld.
- 10 Onder hen kregen er 27.458 het statuut en de voordelen die daaraan verbonden zijn, 13.764 verkregen enkel de voordelen. Daarnaast werden 941 vreemdelingen erkend. Wij lieten hen in deze analyse verder buiten beschouwing omdat zij electoraal noch anderszins een politieke rol speelden in het naoorlogse België.
- 11 We brachten een brede familiesamenstelling in rekening: echtgenote of echtgenoot, twee ouders van beide nog in leven, twee kinderen, 2 broers of zussen en daarnaast één vriend. Bijgevolg vermenigvuldigden we met acht. Dit is een minimaal cijfer, maar voorzichtigheid is uiteraard geboden.
- 12 L. Huyse en S. Dhondt, *Onverwerkt verleden. Collaboratie en repressie in België, 1942-1952*, Leuven, 1991.
- 13 B. Rzoska, *Zij komen allen aan de beurt, de zwarten. Het kamp van Lokeren*, Leuven, 1999.
- 14 Deze cijfers steunen op de steekproefsgewijze analyse die door Patrick Temmerman en Bert Boeckx in 1995 werd uitgevoerd in opdracht van het SOMA. Zij verwerkten persoonsgegevens van de verzetsleden die een 'Statuut van Politiek Gevangene' hadden bekomen, in een relationele databank. P. Temmerman en B. Boeckx, *Résistance et Déportation. Première analyse statistique globale fondée sur l'étude du dossier 'statut' des Prisonniers Politiques*, Brussel, 1995, p. 18 e.v.
- 15 Deze cijfers steunen op de door John Gilissen verzamelde gegevens over de bestraffing van alle vormen van collaboratie door de Vlaamse en Waalse krijgsraden. De cijfers over de Brusselse krijgsraden werden eruit gelicht, samengegeld en in een aparte kolom ondergebracht (Tabel 39, 'Schaal van uitgesproken straffen per taalgroep'). J. Gilissen, 'Etude statistique de la représ-

- sion de l'incivisme', uittreksel uit *Revue de droit pénal et de criminologie* (februari 1951), p. 63.
- 16 Waaronder 60% straffen uitgesproken voor Franstalige krijgsraden en 40% voor Nederlandstalige krijgsraden.
 - 17 Waaronder 18% Franstaligen.
 - 18 Aangezien in de naoorlogse zuivering de meeste veroordeelden ook hun burgerrechten verloren, speelden zij electoraal niet mee. Het betreft hier wel volwassenen die worden vergeleken met een totale bevolking waarin alle leeftijdscategorieën vertegenwoordigd zijn.
 - 19 P. Temmerman en B. Boeckx, *Résistance et Déportation* [...].
 - 20 Brief van Louis Major aan Camille Huysmans, Sète, 9 oktober 1940. Gepubliceerd in: J. Gotovitch, *Camille Huysmans. Geschriften en documenten. Deel VIII: De Belgische socialisten in Londen*, Antwerpen, 1981, pp. 85–86.
 - 21 L. Wils, *Van Clovis tot Happart. De lange weg van de naties in de lage landen*, Leuven-Apeldoorn, 1992, p. 244 e.v.
 - 22 G. Durnez, *De Standaard. Het levensverhaal van een Vlaamse krant*, Tielt, 1985–1993, 2 dln.
 - 23 B. De Wever, "Septemberweerstanders", "Idealistische oostfrontstrijders" en "flaminboches". De Tweede wereldoorlog in België: onverwerkt verleden?, in: *Het Verzet en Noord-Europa / La Résistance et les Européens du Nord*, Brussel, 1994, p. 387.
 - 24 P. Lagrou, 'Welk vaderland voor de [...]', p. 147 e.v.
 - 25 P. Lagrou, 'Verzet en naoorlogse politiek [...]', p. 64.
 - 26 L. Huyse en S. Dhondt, *Onverwerkt verleden* [...].
 - 27 L. Huyse, 'Waarom België ziek is van zijn jaren veertig', in: *BEG* (2002), 10, pp. 185–193.
 - 28 S. Matthé, *Het 'Tweede deel' van de repressie. De vrijlatings- en strafverminderingsspolitiek na de Tweede Wereldoorlog*, UGent, onuitgegeven licentiaatsverhandeling, 2002.
 - 29 W. Dewachter, 'Een sterk project onder spanning door gevestigde machtsposities en nieuwe tendensen (1945–1968)', in: W. Dewachter (e.a.), *Tussen staat en maatschappij. 1945–1995, Christen-democratie in België*, Tielt, 1995, p. 126.
 - 30 B. De Wever, 'Het Vlaams-nationalisme na de Tweede Wereldoorlog. Verrijzenis of herrijzenis?', in: *BEG* (1997), 3, pp. 277–290; F. Seberechts, 'Beeldvorming over collaboratie en repressie bij de naoorlogse Vlaams-nationalisten', in: R. Van Doorslaer (ed.), *Herfsttij van de 20ste eeuw. Extreem-rechts in Vlaanderen 1920–1990*, Leuven, 1992.
 - 31 B. De Wever, 'Het Vlaams-nationalisme [...]', p. 289.
 - 32 F. Balace en C. Dupont, 'Les "anciens" et le roi. Facteurs de cohésion et de divergence, 1945–1950', in: *Cahiers/Bijdragen* (oktober 1985), 9, pp. 123–174.
 - 33 W. Beerten, *Le rêve travailliste en Belgique. Histoire de l'Union Démocratique belge, 1944–1947*, Brussel, 1990.
 - 34 C. Kesteloot, 'Belgique, Wallonie, France: les identités régionales pendant la Seconde Guerre mondiale, Brest, 2002, pp. 353–368; Idem, 'La Résistance: ciment d'une identité en Wallonie?', in *Het Verzet en Noord-Europa* [...], pp. 406–418.
 - 35 P. Delforge, Ph. Destatte en M. Libon (eds.), *Encyclopédie du Mouvement Wallon*, Charleroi, 2000.
 - 36 R. Van Doorslaer en E. Verhoeven, *De moord op Lahaut. Het communisme als binnenlandse vijand*, Leuven, 1985; Belgische Senaat, *Parlementair onderzoek met betrekking tot het bestaan in België van een clandestien internationaal inlichtingennetwerk. Verslag namens de Onderzoekscommissie uitgebracht door de heren Erdman en Hasquin*, Brussel, 1 oktober 1991.
 - 37 Belgische Kamer van Volksvertegenwoordigers, *Parlementair onderzoek met het oog op het vaststellen van de precieze omstandigheden waarin Patrice Lumumba werd vermoord en van de eventuele betrokkenheid daarbij van Belgische politici. Verslag namens de Onderzoekscommissie uitgebracht door de heren Daniël Bacquelaine en Ferdij Willems en mevrouw Marie-Thérèse Coenen*, Brussel, 16 november 2001, p. 602 e.v.
 - 38 Voor deze tabel consulteerden wij een wijd gamma aan primaire en secundaire bronnen en stelden vast dat een aantal elementaire cijfers over de gevolgen van de oorlog slechts bij grove benadering voorhanden waren. Dat was met name het geval bij het aantal burgerslachtoffers. Brief van het NIS aan het NSGW011, 5 augustus 1974 (Onderzoek mede uitgevoerd door de Historische Dienst van het Leger en het Ministerie van Binnenlandse Zaken, Diensten van de Burgerbescherming); gegevens van de Dienst voor de Oorlogsslachtoffers (met dank aan Sophie Vandepontseele); A. De Jonghe, 'De strijd Himmeler-Reeder om de benoeming van een HSSPF te Brussel. Vijfde deel: Salszburg voor en na', in: *Bijdragen tot de Geschiedenis van de Tweede Wereldoorlog* (1984), 8, p. 57; B. De Wever, *Oostfronters. Vlamingen in het Vlaams Legioen en de Waffen-SS*, Tielt, 1984; informatie van Martin Conway.
 - 39 E. Smets, *De collectieve herinnering aan nazi-genocide in het joods en Belgisch-nationaal discours, 1944–1951*, VUB, onuitgegeven licentiaatsverhandeling, 2001.
 - 40 J. Gotovitch, 'Juif sur la pointe des pieds: le Parti Communiste Belge et les Juifs dans l'immédiat après-guerre. Notes succinctes', in: J.-Ph. Schreiber, *Hertz Jospa. Juif, résistant, communiste*, Brussel, 1997, pp. 101–111.
 - 41 A. Lapiower, 'Fin de siècle pour des jeunes Juifs progressistes. L'Union sportive des Jeunes Juifs? Union des Jeunes Juifs progressistes, 1944–1978', in *BEG* (2001), 8, pp. 343–344.
 - 42 Central Zionist Archives – Jerusalem, S 2 6/1404, briefwisseling tussen A. Reiss (Jewish Agency, Londen) en I. Gruenbaum (Jewish Agency, Jeruzalem), oktober 1944–juni 1945, over de situatie van de joodse gemeenschap in België en de perspectieven voor haar migratie naar Palestina; over het internationale aspect zie: I. Zertal, *Des rescapés pour un état. La politique sioniste d'immigration clandestine en Palestine, 1945–1948*, Parijs, 2000.
 - 43 P. Lagrou, 'Victims of genocide [...]', pp. 199–200.
 - 44 J. Gotovitch, 'Juifs sur la pointe [...]', p. 106.
 - 45 *De bezittingen van de slachtoffers van de jodenvervolgving in België. Spoliatie, rechtsherstel, bevindingen van de Studiecommissie, studiecommissie betreffende het lot van de bezittingen van de joodse gemeenschap van België, geplunderd of achtergelaten tijdens de oorlog 1940–1945, Diensten van de Eerste Minister*, Brussel, 2001, dl. 1, p. 263 e.v.

- 46 F. Caestecker, 'Holocaust Survivors in Belgium, 1944–1949. Belgian Refugee Policy and the Tragedy of the "Endlösung"', in: *Tel Aviver Jahrbuch für deutsche Geschichte* (1998), 27, pp. 353–381.
- 47 Pieter Lagrou wijst erop dat de doorbraak van de joodse oorlogsherinnering in Nederland vanaf de jaren 1970 sneller op gang kwam dan in Frankrijk en België. Zijn verklaring hiervoor is de afwijzing van een joodse herinnering in Nederland gedurende de eerste twee decennia na de bevrijding. In België en Frankrijk daarentegen werd deze herinnering deels geïntegreerd in het 'antifascistisch paradigma' van de verzetsherinnering. Aan dit vreedzaam samenleven van joodse herinnering en anti-fascisme kwam dan een einde in 1967/1968 met respectievelijk de Zesdaagse Oorlog in het Midden-Oosten en de anti-semitische zuiveringen in Polen. Deze gedachtegang is slechts ten dele en dan nog slechts voor sommige landen terecht. Precies de afkalving van de impact van de sociale herinnering, gedragen door de direct betrokkenen, schiep ruimte voor een andere oorlogsherinnering. Die sociale herinnering bood in België, omwille van de nationale kwestie, in de jaren 1960–1970 veel meer weerstand dan bijvoorbeeld in Nederland. Daarbij komt dat Lagrou de betekenis van de actieve tussenkomst van de respectieve joodse gemeenschappen in de West-Europese landen onderschat (en die was in België in tegenstelling tot Nederland zwak), en, voor wat België betreft, te veel invloed toekent aan het 'antifascistisch paradigma'. P. Lagrou, 'Victims of genocide [...]', pp. 219 e.v.
- 48 D. Dratwa, 'Un aspect de la mémoire de la seconde guerre mondiale en Belgique: les monuments juifs', in: R. Van Doorslaer (ed.), *Les juifs de Belgique. De l'immigration au génocide, 1925–1945*, Brussel, 1994, pp. 220–221.
- 49 Volgens de enquête dienst van de RTBF volgden gemiddeld drie op vier gezinnen in Franstalig België de vier afleveringen. *La Libre Belgique* (14 februari 1979).
- 50 B. Garfinkels, *Les Belges face à la persécution raciale 1940–1944*, Brussel, 1965.
- 51 L. Steinberg, *Le Comité de Défense des Juifs en Belgique*, Brussel, 1973.
- 52 I. Schirman, 'Un aspect de la solution finale. La spoliation économique des juifs de Belgique', in *Bijdragen tot de Geschiedenis van de Tweede Wereldoorlog* (1974), 3, pp. 65–83.
- 53 M. Liebman, *Né juif. Une enfance juive pendant la guerre*, Parijs-Gembloux, 1977.
- 54 L. Saerens, 'Antwerpen, "de stad der vergetelheid"', in: E. Corijn, *Collaboratie in Vlaanderen. Vergeten en vergeven?*, Antwerpen, 2002, pp. 125–126.
- 55 M. Steinberg, *Dossier Bruxelles-Auschwitz. La police SS et l'extermination des juifs de Belgique*, Brussel, 1980.
- 56 M. Steinberg, *L'étoile et le fusil: la question juive, 1940–1942*, Brussel, 1983; Idem, *L'étoile et le fusil: 1942. Les cent jours de la déportation des juifs de Belgique*, Brussel, 1984; Idem, *L'étoile et le fusil: la traque des juifs*, Brussel, 1986, 2 dln.
- 57 R. Van Doorslaer (ed.), *Les juifs de Belgique. De l'immigration au génocide, 1925–1945*, Brussel, 1994; D. Michman (ed.), *Belgium and the Holocaust. Jews, Belgians, Germans*, Jerusalem, 1998.
- 58 G. Van den Berghe, *Getuigen. Een case-study over ego-documenten. Bibliografie van ego-documenten over de nationaal-socialistische kampen en gevangenen, geschreven of getekend door Belgische (ex-)gevangenen*, Brussel, 1995.
- 59 L. Saerens, *Vreemdelingen in een wereldstad. Een geschiedenis van Antwerpen en zijn joodse bevolking (1880–1945)*, Tielt, 2000.
- 60 Wet van 23 maart 1995. Parallel aan de stijgende invloed van de joodse oorlogsherinnering werd vooral Vlaanderen geconfronteerd met een toegenomen activiteit van de judeocide-ontkenners. Zo richtte Sigfried Verbeke in 1993 de vzw Vrij Historisch Onderzoek op. 'De erfliaters van de collaboratie en het nationaal-socialisme zijn in Vlaanderen en Wallonië de natuurlijke dragers van het negationisme' schrijven De Wever en Brinckman. B. Brinckman en B. De Wever, 'De stille kracht van een ideologische dwaling. Negationisme in Vlaanderen en Wallonië', in: G. Verbeeck (ed.), *De verdwenen gaskamers. De ontkenning van de Holocaust*, Leuven/Amersfoort, 1997, pp. 81–110.
- 61 Zie P. Novick, *The Holocaust and Collective Memory*, Bloomsbury/London, 1999.
- 62 *De oorlog doorheen universitair onderzoek en onderwijs*, Brussel, 1990; R. Van Doorslaer, 'Steeds wordt een andere oorlog beschreven. Recente tendensen in de oorlogshistoriografie in België', in: *Spiegel Historiael*, 29 (1994), 3–4, pp. 144–150; B. De Wever, 'Van wierook tot gaslucht [...]', p. 613.
- 63 B. De Wever, 'Van wierook tot gaslucht [...]
- 64 V. Vandendaelen, *22 jaar oorlog op de BRT. Geschiedenis van de 'Productiekern Wereldoorlog II', 1970–1991*, UGent, onuitgegeven licentiaatsverhandeling, 2000.
- 65 C. Kesteloot, 'Belgique, Wallonie, France: les identités déchirées [...]', pp. 367–368.
- 66 De specialist van het rexisme is niet toevallig de Britse historicus Martin Conway. M. Conway, *Collaboration in Belgium. Léon Degrelle and the Rexist Movement*, Londen, 1993.
- 67 B. De Wever, 'Van wierook tot gaslucht [...]', p. 614.
- 68 Over de reacties op dit initiatief tot oprichting van een Vlaams Holocaustmuseum, zie het dossier in het *Drie-maandelijks tijdschrift van de Stichting Auschwitz* (juli-december 2002), 76–77, pp. 69–109.
- 69 'Voornamen vroeger en nu: steeds meer verschillende voornamen', in: *Nieuwsflits nr. 33 van het Nationaal Instituut voor de Statistiek* (18 december 2002).
- 70 D. Luyten, 'Contestatie van de democratie in Vlaanderen tijdens het interbellum', in: E. Corijn (ed.), *Collaboratie in Vlaanderen [...]*, pp. 79–97; M. Beyen, "Elle est de plus en plus noire, la masse des flamingants". Comment s'est forgée l'image de l'occupation et de la répression en Flandre, 1945–2000', in: J. Gotovitch en C. Kesteloot (eds.), *Collaboration, Répression. Un passé qui résiste*, Brussel, 2002, pp. 112–113; E. Corijn, 'Met welk verleden [...]', pp. 22–26.

- 1 Joodse vluchtelingen, na een omzwerving van twee maanden met de St-Louis, in de haven van Antwerpen, juni 1939 (SOMA)
- 2 Oproep tot solidariteit met Spanje, affiche uitgegeven door de BWP, 1938. Ontwerp Wilchar (SOMA)
- 3 Opvang van vluchtelingen in Frankrijk tijdens de Spaanse Burgeroorlog, 1936-1939 (SOMA)
- 4 Mobilisatie van het Belgische leger, maart 1939 (SOMA)
- 5 Een Belgische soldaat en een vluchteling zoeken dekking bij een Duitse luchtaanval, mei 1940 (SOMA)

4

5

Geschiedenis maken

LIBER
AMICORUM

ONDER REDACTIE VAN HERMAN
GITA DENECKERE & BALTHAZAR
BRUNO DE WEVER

2003

UFSIA-BIBLIOTHEEK

03 02 0519928 1

TIJDSBEELD

IN SAMENWERKING MET UNIVERSITEIT GENT • VAKGROEP NIEUWSTE GESCHIEDENIS

AMSAB • INSTITUUT VOOR SOCIALE GESCHIEDENIS

Inhoud

TEN GELEIDE

7

EEN HISTORICUS EN ZIJN BIOTOOP

- *G. Deneckere*, De historicus en het gevecht met de tijd.
Een portret van Herman Balthazar 13
- *J. Art*, Uit de voorgeschiedenis van een vakgebied:
hedendaagse geschiedenis aan de RUG vóór Jan Dhondt 35
- *R. Van Eenoo*, Van Seminarie voor Hedendaagsche Geschiedenis naar
Vakgroep Nieuwste Geschiedenis. Herinneringen 49

DEEL 1. GESCHIEDENIS VAN DE EMANCIPATORISCHE BEWEGINGEN

- *W. Steenhaut en G. Van Goethem*, Amsab, een instituut 61
 - *G. Vanschoenbeek*, Een anoniem verhaal van vele kleine militanten:
de geschiedenis van de wijkclub Macharius-Heirnis 75
 - *F. Caestecker*, De Stichting Gerrit Kreveld 81
 - *H. Defoort*, 'Sterft gij oude vormen en gedachten'?
Een essay over de historiografie van de socialistische arbeidersbeweging 91
 - *J. Van Daele*, De provincie als entrepreneur in de geschiedenis.
Het Museum van de Vlaamse Sociale Strijd en *De fonteinen van de Oranjeberg* 111
 - *B. De Wever*, De geschiedschrijving over de Vlaamse beweging 129
-

DEEL 2. GESCHIEDENIS VAN DE INDUSTRIËLE SAMENLEVING

- *R. De Herdt*, Het Museum voor Industriële Archeologie en Textiel 163
 - *E. Vanhaute, m.m.v. J. De Belder*, Sporen en trajecten.
Geschiedenis van industrie en bedrijf in de 19e en 20e eeuw 175
 - *J. Hannes*, De halve waarheid over hemelbestormers van de sociale geschiedenis.
Reflecties van een medeplichtige 189
-

DEEL 3. GESCHIEDENIS VAN DE TWEDE WERELDOORLOG

- *D. Martin*, Het Studie- en Documentatiecentrum Oorlog en Hedendaagse
Maatschappij 211
 - *R. Van Doorslaer*, Gebruikt verleden.
De politieke nalatenschap van de Tweede Wereldoorlog in België, 1945–2000 227
-

BIBLIOGRAFIE

- *F. Seberechts*, Bibliografie van Herman Balthazar 267
 - *L. François*, Op het snijvlak van onderwijs en onderzoek:
Herman Balthazar als promotor 275
-

LIJST AFKORTINGEN 291

OVER DE AUTEURS 292

TABULA GRATULATORIA 295
